

Sobre el vell diàleg entre la literatura i la història: el cas concret del catarisme

Antoni Dalmau i Ribalta

Escriptor

L'objecte d'aquest article¹ és posar en relació —una vegada més i a través del cas concret del catarisme— la literatura i la història, dues disciplines ben diverses que han mantingut en el passat i en el present un llarg i profitós diàleg. De fet, escriptors de totes les èpoques s'han aventurat pel camí d'aquesta riquíssima relació i, gràcies a la seva inspiració i a les seves bones mans, ens han llegat nombroses obres que, no sols ens han proporcionat llargues estones de lectura apassionant, sinó que mereixen objectivament de perdurar en la nostra memòria col·lectiva.

Sobre la novel·la històrica, en general

Cal dir, per començar, que la relació entre la literatura i la història s'ha produït, és ben cert, al marge dels qui blasmen aquesta mena de pacífiques confrontacions o dels qui creuen que, a partir de la varietat de registres que caracteritza la novel·la moderna —de Cervantes ençà, per entendre'ns—, etiquetes com “novel·la històrica” no fan més que engavanyar els lectors dintre d'uns límits completament innecessaris. De tota manera, i per tranquil·litzar-los una mica, potser no sigui balder de recordar una cosa tan òbvia com el fet que, en aquesta antiga i profitosa confrontació entre la literatura i la història, allò que preval, naturalment, és la qualitat intrínseca de les pàgines literàries que han quedat escrites, provingui d'on provingui la font d'inspiració o el marc temporal en què se situa cada novel·la concreta.

¹ Es tracta de la transcripció, un xic més ordenada i ampliada, de la meua intervenció en un col·loqui que, en relació amb la meua novel·la *Terra d'oblit. El vell camí dels càtars* (1997) i davant un grup ben nombros d'alumnes, vam celebrar amb alguns professors de la Universitat de Lleida el dia 29 de maig de 1998.

Un cas ben real il·lustrarà millor el que volem dir. Robert Graves, el famós poeta i novel·lista anglès, va publicar la seva cèlebre novel·la *Jo, Claudi* l'any 1934 –molt abans, doncs, que una famosa sèrie televisiva li fes justícia– i, tot seguit, alguns crítics van reprotxar-li amb una certa displicència que s'hagués basat manifestament en els *Annals* de Tàcit i en els *Dotze cèsars* de Suetoni, com si això hagués d'anar en demèrit del resultat de la seva obra. Doncs bé: quan va publicar la segona part de la novel·la –titulada *Claudi, el déu*–, Graves va caure en el parany de defensar-se citant la ingent bibliografia que havia utilitzat, molt més nombrosa del que deien els seus crítics. Es tracta, com podem veure, d'un cas en què l'autor mateix no sembla comprendre que, allò que més interessava, no era l'estricta veritat històrica o la documentació utilitzada sinó, per damunt de tot, la seva capacitat de crear uns personatges que els seus futurs lectors poguessin creure i estimar...

Sigui com sigui, el fet és que de novel·la històrica se n'escriu, diguin el que diguin alguns estudiosos: i molta, més que mai. I els lectors en consumeixen dia rere dia amb una dèria impenitent, tant si és bona com si no, que de tot hi ha en aquesta com en totes les altres vinyes de la literatura. Posats a escriure'n, cadascú pren el camí per on li enfila, lògicament, i és ben cert que, en atenció al resultat literari estricte, publicar novel·les històriques no exigeix forçosament una reconstrucció minuciosa o fidedigna de l'època en la qual se situa l'acció. En el nostre temps hi ha autors, com l'alemany Peter Berling, que venen novel·les a dotzenes de milers a base de potinejar sense manies –i amb gran habilitat i imaginació, tot s'ha de dir–, en el terreny movedís d'això que anomenem els “fets” històrics. La seva novel·la *Els fills del Grial* (1991), arrenca justament a Montsegur –el castell emblemàtic del catarisme–, però qualsevol semblança amb la realitat històrica és, com se sol dir, pura coincidència. Tant és així, que l'autor és víctima inadvertida de divertits errors històrics que ja s'havien perpetuat d'un llibre a l'altre en la bibliografia sobre els càtars i que ell mateix, inconscientment, ajuda a divulgar. És el cas, per exemple, de la imaginària irrupció d'uns presumptes “bascos” en el setge de Montsegur, quan en realitat es tractava de “gascons”;² doncs bé, Berling no sols manté l'error, sinó que s'inventa un personatge ferreny amb tota l'aparença de ser fill de les muntanyes del País Basc i li posa el nom escaient de Gorka, amb la qual cosa la versemblança de l'escamot guerrer que encapçala guanya punts davant dels ulls del lector indefens que no té per què conèixer tota aquesta història...

² L'error prové d'haver-se traduït malament, ja fa molt de temps, el mot “vascones” (gascons) que apareix en un document de l'època. Una autoritat en la matèria, Jean Duvernoy, ha observat que “bascos” era, en el llafí d'aleshores, “basculi”.

De fet, i simplificant forçosament, en la novel·la històrica hem pogut trobar des de sempre dos corrents igualment legítims:

a) Un és aquell en què la història només constitueix un rerefons, un simple marc de referència on es desenvolupa un argument que, fet i fet, podria situar-se en qualsevol altra època. Allò que més compta és la psicologia i els sentiments dels personatges, de manera que el marc històric actua com a paisatge més o menys difús. En aquest cas, una manera de fugir de la cotilla històrica és que els protagonistes siguin personatges secundaris o totalment inventats. És el cas de les novel·les, per remuntar-nos als clàssics de la novel·la històrica, de l'escocès Walter Scott. Recordem, també, en aquest sentit, que el gran Alexandre Dumas –un altre nom ineludible en aquest terreny– deia una cosa tan definitiva i explícita com que “la història només és un clau del qual es penja el quadre”...

b) L'altre corrent és aquell en què la voluntat de l'autor és, justament, reconstruir una època històrica concreta, i els personatges i l'argument se sotmeten a aquest disseny principal. En aquest cas, doncs, el que més compta és la recreació d'un temps passat. Té l'inconvenient, a vegades, que les figures històriques reals, si hi són a primer rengle, encotillen manifestament la trama. Per posar-ne, també, un altre exemple clàssic podríem citar *Cinq-Mars* (1826), d'Alfred de Vigny, en la qual tots els protagonistes són reals (Richelieu, Lluís XIII, el favorit del rei, Cinq-Mars...)

En definitiva, tots dos camins semblen perfectament vàlids i l'elecció de l'un o l'altre és privilegi personalíssim de l'autor, que en farà una obra de major o menor qualitat com a conseqüència d'habilitats estrictament literàries. Això, no cal dir-ho, amb independència del fet que molts historiadors –o fins i tot alguns lectors especialment interessats per la realitat històrica– fugin com d'escaldar-se de les novel·les situades en una època remota del passat, per la simple raó que temen que els donin gat per llebre i no siguin capaços de discernir si allò que els expliquen literàriament s'assembla gaire al que va succeir de debò.

Un diàleg concret: el catarisme i la literatura

El qui signa aquestes ratlles s'ha endinsat recentment en l'experiència personal impagable de reconstruir una època històrica apassionant –la Baixa Edat Mitjana, al Llenguadoc– i un moviment religiós francament atractiu –el catarisme–, per posar-los al servei, precisament, d'una ficció novel·lesca. Allò que havia començat com un simple desig de narrar la peripècia d'un parella d'amants perseguits per heretges en plena Edat Mitjana, va convertir-

se en la descoberta de tot un món complexíssim i en una recerca documental francament laboriosa.

Voldria, doncs, a partir d'un cas personal, traslladar als lectors un cert bagatge acumulat entorn d'aquesta experiència concreta, sobretot ara que la nostra societat sembla manifestar un enorme interès per un moviment religiós medieval que apareix als nostres ulls amb una capacitat d'evocació fascinadora.

Molts s'han demanat quina és l'explicació d'aquest fenomen, d'aquest interès extraordinari que el catarisme desperta actualment entre nosaltres. Havent intentat de donar-hi una resposta més extensa en un altre indret,³ em limitaré ara i aquí a enunciar les causes que, al meu entendre, justifiquen l'auge actual del catarisme i que, en síntesi, podrien ser les que s'esmenten a continuació.

En primer lloc, sens dubte, l'atracció permanent del món medieval, que es revela com a realment inesgotable i que, de generació en generació, es va renovant incessantment. Per cenyir-se només al món literari, ja els mestres Walter Scott i Victor Hugo, en els inicis de la novel·la romàntica, van beure profitosament en aquesta deu històrica.

En segon lloc, l'interès lògic generat per un moviment herètic que es proposava un retorn a l'autenticitat del missatge evangèlic i que, en canvi, va ser l'origen d'una croada contra cristians en terra cristiana i del naixement del tribunal de la Inquisició, fins a ser completament esborrat de la història en el primer quart del segle XIV.

En tercer lloc, cal dir que la trajectòria dramàtica dels càtars s'ha vist acompanyada, moltes centúries després, per l'aparició de tota una colla de fantasies esotèriques i de llegendes delirants que li han proporcionat gran nombre de seguidors: recerca del sant Graal; culte solar, solsticis d'estiu o equinoccis primaverals a Montsegur; presumpta existència d'un tresor dels càtars; fantasies sobre les grutes, les creus i les esteles discoïdals; etc. etc.

En quart lloc, i en el cas concret de Catalunya, és indiscutible que, més enllà de la proximitat geogràfica i del rastre del catarisme entre nosaltres, la memòria històrica del nostre poble conserva en un lloc destacat el record

³ Antoni Dalmau, *El catarisme en la bibliografia catalana* (Revista de Catalunya, núm. 126, pàgs. 129-141. Barcelona, 1998).

de les estretes relacions entre els reis del casal català i els comtes i vescomtes occitans, així com de la batalla de Muret (1213) i les seves conseqüències.

Finalment, segurament no s'hauria produït un fenomen tan multitudinari si el departament francès de l'Aude no hagués creat la imatge de marca "Pays Cathare" i no hagués iniciat entre nosaltres les seves campanyes de promoció turística, que fan que molts catalans travessin la frontera i es deixin atrapar en una dinàmica que, al costat del redescobriment real dels fets històrics, els porta a consumir una colla de productes que se'ls ofereixen amb una dubtosa etiqueta "càtara" que, naturalment, no té res a veure amb la història.

Cal dir també, per completar aquest quadre, que la percepció dels fets històrics lligats amb el catarisme havia resultat molt viciada a causa d'una bibliografia elaborada fonamentalment per teòlegs catòlics o protestants, majoritàriament no francesos, a partir d'obres de refutació catòlica: la tendència de fons era, doncs, negar el caràcter de moviment cristià del catarisme i ressaltar la seva condició de doctrina herètica, hereva del maniqueisme. En els darrers anys, en canvi, s'ha produït una renovació profunda de la historiografia càtara i, juntament amb l'aparició de noves fonts, ha sorgit també una nova escola d'historiadors, laica, francesa, que ha capgirat considerablement la visió del catarisme i n'ha remarcat la condició inequívoca de moviment cristià. Em refereixo a noms com René Nelli, Jean Duvernoy, Christine Thouzellier, Emmanuel Le Roy Ladurie, Anne Brenon i Michel Roquebert, entre d'altres. El Centre d'Études Cathares, situat a Carcassona, aglutina tota aquesta nova escola amb les seves publicacions i col·loquis.

Un fenomen literari, també

Com la mateixa novel·la històrica, la literatura sobre el catarisme va néixer també amb el romanticisme del segle XIX i amb el seu reconegut interès pel passat i, més particularment, per l'Edat Mitjana. A l'estil de fenòmens similars produïts arreu d'Europa, aquest corrent romàntic va generar en el cas específic del Llenguadoc un desvetllament de l'atenció per la perípècia dels càtars i, simultàniament, una literatura pròpia que se'n feia ressò.

L'arrencada hauríem de situar-la concretament l'any 1827, poc després de l'èxit entre els francesos de les traduccions dels llibres de Walter Scott, quan va aparèixer a París *Les Hérétiques de Montségur ou les Proscrits du XIIIe siècle*, d'un autor anònim. De tota manera, el gran

impulsor, el nom ineludible en la narrativa vinculada al catarisme, és sens dubte Frédéric Soulié, fill de Mirapeis, a l'Arièja, un prolífic fulletonista que va tenir molt d'èxit i que en les seves novel·les va arribar a publicar més de setze edicions. La seva obra principal és una trilogia que pertany als anomenats Romans du Languedoc (*Le Vicomte de Béziers*, 1834; *Le Comte de Toulouse*, 1840; i *Le comte de Foix*, 1852). Sota un fons històric, descriu amb abundància de detalls els llocs on fa reviure personatges de l'Edat Mitjana, tot evocant a vegades escenes càtares. La influència de Scott, no cal dir-ho, hi és innegable.

No gaire més tard apareixerà un altre fill de l'Arièja, pastor protestant, un personatge singular que farà reviure de forma definitiva l'interès popular pel catarisme.⁴ Es tracta de Napoléon Peyrat que, entre 1870-1872, va publicar en cinc volums la *Histoire des albigeois*, d'una enorme influència posterior en la poesia, el teatre i la novel·la. La voluntat de l'autor era escriure una espècie d'història-resurrecció total, tal com el seu amic Jules Michelet l'havia dut a terme per a la França sencera.

A partir d'aquí es desencadenen de manera imparable diversos mites que nodriran una literatura de ficció abundosíssima, principalment a l'entorn de Montsegur: em refereixo als mites d'Esclarmonda, de les coves, del tresor, del temple solar, del sant Graal, etc.

D'aleshores ençà, el catarisme ha produït en terres franceses pràcticament un centenar de novel·les, incloent-n'hi una dotzena de juvenils. D'aquest centenar, una vintena tracten estrictament dels fets de Montsegur. Davant d'aquesta allau –que continua provocant noves obres de forma regular–, hem de limitar-nos ara i aquí a citar els autors que cal considerar com a més importants: el duc de Lévis-Mirepoix (*Montségur*, 1925); Maurice Magre (*Le sang de Toulouse*, 1931; *Le trésor des albigeois*, 1938); Pierre Benoît (*Montsalvat*, 1957); Michel Peyramoure (la trilogia *La passion cathare*, 1978) i Henri Gougaud (*Bélibaste*, 1982; *L'inquisiteur*, 1984; *L'expédition*, 1991).

Capítol a part mereix l'escriptora que, al nostre entendre, ha abordat millor el catarisme i, en general, la croada albigea i el segle XIII. Es tracta de Zoé Oldenbourg, una russa nascuda a Sant Petersburg immediatament abans de la revolució bolxevic i que es va traslladar, quan tenia nou anys, a l'Europa occidental, on va poder dedicar-se a la teologia, l'art, l'arqueologia i

⁴ L'interès historiogràfic ja l'havia despertat el 1849 un altre pastor de teologia protestant, fill d'Estrasburg, Charles Schmidt, amb la seva *Histoire et doctrine de la secte des cathares ou albigeois*.

la historiografia medieval. Primer va ser pintora i després fou coneguda pels seus treballs historiogràfics sobre les croades o sobre la croada albigesa, però als efectes d'aquest treball ens interessen particularment tres novel·les seves: en primer lloc, *La pierre angulaire* (1953), que en el seu moment va ser saludada per la crítica com la millor novel·la històrica de tots els temps i que després ha estat malauradament i completament oblidada. Tracta de les peripècies d'un cec, Ansiu, per les terres del Llenguadoc i de Terra Santa, durant els primers anys del segle XIII; en segon lloc, la més recomanable de totes al meu entendre, *Les brûlés* (1960), que explica les peripècies de la família Montgeil, víctima de la implacable persecució de la croada albigesa; i, finalment, *Les cités charnelles* (1961), que tracta dels amors entre el cavaller cristià Roger de Montbrun i la dama càtara Gentiane d'Aspremont.⁵

No podríem cloure aquest capítol sense fer una mirada, forçosament breu, al ressò que el catarisme ha tingut en la literatura catalana.⁶ La veritat és que ha estat francament petit, sobretot en relació amb la collita francesa, tan propera geogràficament i culturalment a la nostra.

Per començar, i cenyint-nos únicament al terreny de la narrativa, hem de dir que és ben cert que existeixen nombrosos autors que han evocat el temps històric del catarisme i que, d'una manera més o menys explícita, han situat personatges o situacions que s'ocupen de prop o de lluny d'aquest moviment cristià medieval. D'abans del boom actual hauríem de citar autors com Emili Teixidor (*L'ocell de foc*, 1972), Joan Blasco (*El rescat del rei minyó*, 1976) o Xavier Moret (*El manuscrit perdut*, 1986); i, ja en ple fenomen del catarisme, Isabel Ledo (*Pels camins del temps*, 1997), Daniel Palomeras (*El temps feliç*, 1997), Josep M. Solà i Bonet (*Llibre de les quatre metamorfosis*, 1997) i Xavier Tornafoch (*Lletres d'exili. Dietari d'un cavaller càtar*, 1998). Tanmateix, el cert és que només existeixen en català dues novel·les que s'ocupen del catarisme com a eix essencial del seu argument: es tracta de *Cercamon* (1982), de Lluís Racionero, i *Terra d'oblit. El vell camí dels càtars* (1997), de l'autor d'aquest article, totes dues àmpliament reeditades. En conjunt, tot plegat sembla ben poc, atesa la proximitat de Catalunya al territori històric on el catarisme va viure la seva esplendor, però tot fa pensar que l'interès actual que aquest tema suscita ens haurà de continuar proporcionant sens dubte noves obres.

⁵ La primera d'aquestes novel·les, traduïda al castellà per Destino poc després de la seva aparició, és avui intrombable. En canvi, la traducció castellana de les altres dues acaba de ser oportunament publicada (1998 i 1996, respectivament) per l'editorial barcelonina Edhasa.

⁶ Per a un tractament més aprofundit d'aquest tema, cf. Antoni Dalmau, *El catarisme...*, ja citat.

Conclusió

Una anàlisi de la presència creixent de la novel·la històrica entre nosaltres escapa a l'objecte d'aquest treball, centrat exclusivament entorn d'una experiència concreta. Tanmateix, només cal acudir als prestatges de les llibreries i de les biblioteques per comprovar que, disquisicions teòriques al marge, la història i la literatura continuen desenvolupant entre elles un fructífer diàleg. Hi ha, sens dubte, l'atractiu reconegut d'atansar-se a un temps remot sense haver de recórrer a les obres històriques pròpiament dites, que apareixen com a inaccessibles o massa feixugues per a molts lectors. Però hi ha, també sense cap mena de dubte, l'interès literari intrínsec, que es veu incrementat pel fet de veure l'acció d'una novel·la traslladada a un passat relativament desconegut.

Aquestes coses, com és ben sabut, evolucionen sovint a remolc de les modes, i seria absurd ignorar que l'èxit actual de la novel·la històrica s'explica en bona mesura per l'interès despertat, entre d'altres, per les obres senyeres de Margarite Yourcenar (*Memòries d'Adrià*, 1951) i Umberto Eco (*El nom de la rosa*, 1980), que es troben indiscutiblement a l'origen del *boom* actual. Però, tanmateix, estem convençuts que, més enllà de les modes o de la influència directa d'una obra famosa, sempre hi haurà escriptors i lectors que apostaran per la reconstrucció del temps passat com a una font excepcional que permet de crear abundosa –i excel·lent– literatura.